

คำอธิบายศัพท์ 1
คำศัพท์วิจัยเชิงบูรณาการ
GLOSSARY

กระบวนทัศน์	มาจากคำว่า Paradigm หมายถึงชุดความเชื่อที่ยอมรับในกลุ่มชน เป็นแบบอย่างหรือบรรทัดฐานของการคิด ซึ่งรวมถึงปรัชญา ความเชื่อ ค่านิยม การรับรู้ และทัศนะพื้นฐานในการมองโลกร่วมกันของกลุ่มชนอันเป็นที่มาของทัศนะอื่นๆ ที่มีผลต่อ ‘วิถีชีวิต’ ของกลุ่มชนนั้น
องค์รวม	มาจากคำว่า Holistic หมายถึง ทัศนะที่ถือว่าความจริงทั้งหมดของสิ่งใดย่อมมีคุณสมบัติเฉพาะตน ซึ่งไม่สามารถเข้าใจ โดยการแยกสิ่งเหล่านั้น ออกแล้วศึกษาเป็นส่วนย่อย ๆ เพราะแม้จะเอาคุณสมบัติของส่วนย่อย ๆ ที่ศึกษาอย่างดีมารวมกัน ก็ไม่สามารถเทียบกับความหมายที่มีความสำคัญเท่ากับคุณสมบัติขององค์รวมเดิมไว้ได้
บูรณาการ	มาจากคำว่า Integral หมายถึง การครอบคลุม รวมเอาไว้ได้โดยมีสมดุล ไม่ละทิ้งสิ่งใด โดยมีความชัดเจนว่า ที่ประกอบขึ้นจากส่วนย่อย ๆ เป็นไปอย่างสมดุลจนเกิดความเป็นองค์รวมได้ด้วย
บูรณาการทาง	มาจากคำว่า Integral Spirituality หมายถึงบูรณาการทางโลกวัตถุในทาง
จิตวิญญาณ	วิทยาศาสตร์ให้สมดุลสอดคล้องกับทางโลกจิตวิญญาณที่มีผลดีได้เกิดขึ้นจากการยกระดับจิตสำนึกของมนุษย์ ซึ่งเป็นพื้นฐานในการกระทำพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์ทั้งปัจเจกจนถึงหมู่กลุ่ม สังคม ประเทศ โลก สิ่งแวดล้อม
วิชาทัศน์	เป็นกรอบระดับความรู้ในแนวทางบูรณาการเกี่ยวกับวิชาโดยเฉพาะเรื่อง
พัฒนบูรณาการ	วิชาจรณสัมปันโน: จรณะ 15 วิชา 8 ที่มี 3 ระดับของความรู้เป็นเบื้องต้น ท่ามกลาง ขึ้นปลาย คือปัญญาทัศน์ วิชาทัศน์ และวิชาทัศน์เชิงบูรณาการ

ปัญหาทัศน์	เป็นกรอบระดับความรู้เบื้องต้น เกี่ยวกับวิชาจรณสัมปันโน: จรณะ 15 วิชา 8 อย่างผิวดิน ผู้รู้ดีขึ้นจะเห็นเป็นระดับไตรสิกขาเบื้องต้น คือ จรณะ 15 เป็นเรื่องสงเคราะห์ในหมวดศีล สมาธิ และวิชา 8 เป็นเรื่องสงเคราะห์ในหมวดปัญญา แต่ยังไม่มียละเอียดความรู้ที่จะเข้าสู่การยกระดับจิตใจขึ้นเป็นไตรสิกขาขั้นหรืออย่างเป็นขั้นตอนในการชำระกิเลสตัดหน่อออกจากจิตได้ตามลำดับอย่างต่อเนื่อง
วิชาทัศน์	เป็นกรอบการเห็นด้วยอริปัญญาในชั้นกลางที่มีจิตความสามารถแยกโลกียะคือกิเลสตัดหน่อปาทานออกได้ และนำเข้าสู่ทางดับกิเลส พาเกิดความรู้ที่เป็นวิชาขึ้นในจิตได้สูงขึ้นเป็นลำดับด้วยการยกระดับฐานศีลที่กำจัดกิเลสขั้นหายาบ กลาง ละเอียดไปตามลำดับ
วิชาทัศน์ที่	หมายถึงระดับวิชาทัศน์ที่มีความสัมพันธ์กับอริปัญญาที่เกิดขึ้นในจรณะ 15
เป็นองค์รวม	วิชา 8 เป็นโครงสร้างแนวตั้ง 4 หมวดใหญ่ คือหมวดจรณะ 4 หมวดศีลธรรม หมวดฌาน และหมวดวิชา จนเข้าถึงอริยสัจ 4 ได้จึงมีความรู้จากการปฏิบัติจรณะ 15 วิชา 8 เป็นสายยาวตลอด จึงอธิบายสภาวะเป็นรายชื่อได้ แต่จะยังไม่เทียบคมชัดแน่นในหัวข้อธรรมขั้นปลาย เช่น สภาวะเวทนาขั้นปลาย (ที่ต่อจากเวทนา 36) เป็นเวทนา 108 ที่สัมพันธ์อยู่ในการฝึกเจริญสติขั้นสูงหรืออานาปานสติภาวนา 16 ขั้นตอน; ปัจจัยการฝ้ายดับทุกข์หรือปฏิบัติจนอุปาทานโรชวารที่มีวิชาเป็นตัวตั้ง; ธรรมอันเป็นฝักฝายแห่งการตรัสรู้หรือโพธิปักขิยธรรมภาคลึกซึ้ง เป็นต้น
วิชาทัศน์	เป็นกรอบการเห็นด้วยอริปัญญาขั้น (สูง) ปลายในองค์รวมของผลสัมฤทธิ์
เชิงบูรณาการ	ที่มีการดับกิเลส ตัณหา อุปาทานอาสวะในจิตตนเป็นความบริสุทธิ์ของอริจิตที่เกิดจากการชำระด้วยการเพ่งเผาอุปาทานอาสวะหรือฌานพุทธสามารถดำเนินการยกระดับจิตวิญญาณได้ตลอดสายด้วยการบูรณาการหลักหมวดธรรมสำคัญต่างๆ เป็นความสำเร็จขององค์รวม (เช่นหลักไตรสิกขา) เข้ากับการต่อขยายผลแบบบูรณาการ (เช่น หลักกิจของอริย สัจ 4) ตัวอย่าง เช่น ญาณ 16 หรือโสฬสญาณ อันเป็นผลงานสร้างสรรค์ของเหล่าบูรพาจารย์ในอดีต โดยนำเอาญาณ 73 ของพระมหา

เถระสารีบุตรมาสรุปกระชับความแน่นของการเกิดปัญญาญาณ 16 ลำดับ โดยบูรณาการ 3 หมวดธรรมหลักสำคัญได้แก่

ญาณ 1-3 สนธิหมวดธรรมวิปัสสนากาวารูปนาม เพื่อสร้างปัญญาญาณจากความเป็นอริสสีล

ญาณ 4-12 สนธิหมวดธรรมไตรสิกขา เพื่อสร้างญาณจากความเป็นอริจิต

ญาณ 13-16 สนธิหมวดธรรม (กิจใน) อริยสัง 4 เพื่อสร้างญาณทัสสนะจากความเป็นอริปัญญา

อริย(๕) หมายถึงองค์ความรู้ในการลดละตัดกิเลสตัณหาให้ก้าวข้ามออกจาก (เนกขัมมะ) จิตตนตามหลักวิชาจรณสัมปันโน: จรณะ 15 วิชชา 8 เช่น อริยสัง อริยบุคคล; เป็นองค์ความรู้ในภาคฉัน (Quadrant 'I') มีผล สำเร็จ เป็นองค์รวมที่มีสภาวะหยั่งลงสู่เสถียร (static) เค่นชัด

อารีย(๕) หมายถึงองค์ความรู้ที่ขยายผลต่อจาก 'อริย' เป็นแนวทางบูรณาการ หมุนรอบความเจริญทางจิตสำนึกเป็นสภาพเกลียวพลวัต (Spiral Dynamics) แต่มีผลสัมฤทธิ์ที่เป็นองค์รวมของ 'อริย' ไว้ด้วยแล้ว เช่นคำว่า อารียคุณ อารียธรรม อารียทรัพย์ อารียบุคคล ที่มีบทบาทขององค์ความรู้ของ 'อารีย' ในทั้งสามภาคที่เหลือของจตุรภาค (Four Quadrants) มีหน่วยผลสัมฤทธิ์เป็น 'พหู' เช่น

ระดับกลุ่ม สร้างเหตุเน้นมรรคเรื่องทำประโยชน์หรือ 'พหูชนิตายะ' เป็นองค์ความรู้ในภาคมัน (Quadrant -'It')

ระดับสังคมให้เป็นผล-มีความสุขหรือ 'พหูชนสุชายะ' เป็นองค์ความรู้ในภาคพวกมัน (Quadrant -'Its')

ระดับสังคมชาติ ช่วยอนุเคราะห์โลกสิ่งแวดล้อมหรือ 'โลกานุกัมปายะ' เป็นองค์ความรู้ในภาคพวกเรา (Quadrant -'We') เน้นบทบาทเกื้อกูลสงเคราะห์มีกำลังปัญญา 4 ที่รวมลงใน 'สังคหผละ' ให้แก่กันเป็นภาคบูรณาการอย่างสมบูรณ์

- คัมภีรา หมายถึงองค์ความรู้ที่ลึกซึ้งระดับญาณทัสสนะทางจิตวิญญาณที่แสดงถึงความเป็นบูรณาการในหลักพุทธธรรม เพราะเป็นคำแรกในคุณลักษณะของพุทธธรรม 8 ประการ ที่หมายเอาความเจริญต่อไปแบบบูรณาการของ ‘ธรรมญาณ’ บนเงื่อนไขแรกคือมีผลสัมฤทธิ์ขององค์รวมของ ‘จิตญาณ’
- คัมภีราวาท หมายถึงภาคขยายความของ ‘คัมภีรา’ เป็นสภาวะทางจิตวิญญาณที่ดำเนินครบพร้อมเป็นระบบในโครงสร้าง (Structure) กระสวน (Pattern), ตัวแบบ (Model) เป็นปัจจัยการของการเปลี่ยนแปลงสู่กระบวนการทัศน์ใหม่ (New Paradigm) ของโลกใหม่คือโลกอารยธรรมที่มีสัมมาทิฐิ 10 มีพัฒนาการแบบสภาพหมุนรอบเชิงซ้อนอันเป็นบทบาทหลักในการสัมฤทธิ์ผลของญาณทัสสนะที่เจริญสูงขึ้นใน ‘วิชาทัศน์เชิงบูรณาการ’

คำอธิบายศัพท์ 2

คำศัพท์บาลี

GLOSSARY

กรรมนิยาม	กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ
กามภพ	ภพที่เป็นกามาวจร ภพของสัตว์ผู้ยังเสวยกามคุณ คือ อารมณ์ทางอินทรีย์ทั้ง 5 ได้แก่ อกบาย 4 มนุษย์โลก และกามาวจรสวรรค์ทั้ง 6
กามาสวะ	อาสวะคือกาม
กามุปาทาน	ความยึดมั่นในกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณรูปพะ ที่น่าใคร่ น่าพอใจ
ขณิกสมาธิ	สมาธิชั่วขณะ
โคตรภูญาณ	ญาณครอบ โศตร คือความหยั่งรู้ที่เป็นหัวข้อแห่งการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชนเข้าสู่สภาวะอริยบุคคล
จรรยา	ความประพฤติ ปฏิบัติ ข้อมปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุวิชา หรือนิพพาน
จิตตนิยาม	กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต
จตุปปาทญาณ	ญาณกำหนดรู้จุดและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม, เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย เรียกอีกอย่างว่า ทิพพจักขุญาณ
เจโตปริยญาณ	ญาณที่ให้กำหนดใจ (คน) อื่นได้

ชาคริยานุ โยคะ	การหมั่นประกอบความดี ไม่เห็นแก่นอน คือขยันหมั่นเพียร ตั้งตัวอยู่เป็นนิตย์ ชำระจิตมิให้มีนิวรณ์ พร้อมเสมอทุกเวลาที่จะปฏิบัติกิจให้ก้าวหน้าต่อไป
ฌาน	การเพ่ง พินิจด้วยจิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่ (เพื่อเผาชำระอุปาทานอาสวะ)
ญาณทัสสนะ	ความหยั่งรู้หยั่งเห็นครบ 3 ลักษณะการในกรอบไตรลักษณ์ของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ตั้งอยู่ไม่ได้ (ไม่เป็นของใคร) และไม่มีไม่เป็นตัวตน หรืออาการเกิดขึ้น-ตั้งอยู่-ดับไป จึงทำให้เกิด ‘ละ’ หน่ายคลายจากความอยาก จนหมดดับ ‘แข็ง’ ชัดด้วยความ ‘เจริญ’ ขึ้นของจิตวิญญาณจากการปฏิบัติมรรคมืองค์ 8 จนถึงที่สุดมีญาณรู้ว่าจิตหลุดพ้นแล้ว
ตังคปทาน	ดับด้วยองค์นั้นๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับหรือธรรมที่ตรงข้าม เช่น ดับกายทิฐิด้วยความรู้ที่กำหนดแยกนามรูปออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้นๆ
ไตรลักษณ์	ลักษณะ 3 อาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมาย 3 อย่าง อันให้รู้ถึงความจริงของสภาวธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาของมัน
ไตรสิกขา	ข้อที่จะต้องศึกษา ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษา คือ กาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน
ทวาร	ทางรับรู้อารมณ์ ได้แก่ อาตยะภายใน 6
ทิฏฐุปาทาน	ความยึดมั่นในทิฐิหรือทฤษฎีคือความเห็น ลัทธิหรือหลักคำสอนต่างๆ
ทุกขเวทนา	ความรู้สึกรู้สึกทุกข์ไม่สบาย ทางกายก็ตาม ทางใจก็ตาม
โทสะ	ความคิดประทุษร้าย

<p>ธรรมเนียม</p>	<p>กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กัน แห่งสิ่งทั้งหลาย</p>
<p>นามรูปปริจเฉทญาณ</p>	<p>ญาณกำหนดจำแนกฐนามและรูป คือ รู้ว่าสิ่งทั้งหลายมีแต่รูปธรรมและ นามธรรม และกำหนดแยกได้ว่า อะไรเป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม</p>
<p>นิพพิทานุปัสสนาญาณ</p>	<p>ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็น โทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่เพิลิดเพิลินใจ</p>
<p>นิ वर्ณ</p>	<p>สิ่งที่กัณจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม ธรรมที่กัณจิตไม่ให้บรรลุคุณ ความดี อกุศลธรรมที่ทำให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง</p>
<p>นิสสรณะ</p>	<p>ดับด้วยสลัดออกได้ หรือดับด้วยปลดปล่อยไป คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้น แล้วดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วนั้นยังยืนตลอดไป</p>
<p>เนกขัมมะ</p>	<p>การออกบวช ความปลีกตัวปลีกใจจากกาม</p>
<p>เบญจขันธ์</p>	<p>กองแห่งรูปธรรมและนามธรรมห้าหมวดที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วย รวมซึ่งบัญญัติ เรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา-เขา เป็นต้น ส่วนประกอบห้าอย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต</p>
<p>ปฏิจสุมุบาท</p>	<p>การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลาย เพราะอาศัยกัน ธรรมที่อาศัยกัน เกิดขึ้นพร้อม การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมีขึ้น</p>
<p>ปฏิปัสสทธิปหาน</p>	<p>ดับด้วยสงบระงับ คือ อาศัยโลกุตตรมรรคดับกิเลสเด็ดขาดไปแล้ว บรรลุโลกุตตรผล กิเลสเป็นอันสงบระงับไปแล้ว</p>
<p>ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ</p>	<p>ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสียจึงกลับหัน ไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์เพื่อมอง หาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป</p>

ปหาน(๕)	การละเป็นกิจในสมุทัย ตามหลักว่า ทุกขสมุทัย อริยสัจ ปหัตตพสมุทัยควรละ คือ กำจัด ทำให้หมดสิ้นไป ได้แก่การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหา
ปัจจัยปริคคหญาณ	ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป คือ รู้ว่า รูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายเกิดจากเหตุปัจจัยแก่กัน อาศัยกัน โดยรู้ตามแนวปฏิจาสุมุบาท ก็ดีตามแนวกฎแห่งกรรมก็ดี ตามแนววิญญะ 3 ก็ดี
ปัจจัยอาการ	อาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน
ปัจจัยเวกขณญาณ	ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน คือ สำนวญมรรคผล กิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน เว้นแต่ว่าพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่
ปัญญาพละ	กำลังปัญญา คือ ทรงปรีชาญาณ หยั่งรู้เหตุผล ผิดชอบ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ สามารถวินิจฉัยเหตุการณ์ทั้งภายในและภายนอก และคำริการต่าง ๆ ให้ได้ผลเป็นอย่างดี
ปัญญินทรีย์	อินทรีย์ คือ ปัญญา
บุพเพนิวาสานุสสติญาณ	ระลึกชาติได้ (ว่าชาตินั้นเกิดและประกอบอยู่ด้วยกิเลสอัตตาอะไร)
ผลญาณ	ญาณในอริยผลคือความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลชั้นนั้น ๆ
ผัสสะ	ความกระทบ ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาน
มุจฺฉัฏฺฐะ โลกัฆัมเมหิ จิตตังยัสสะ น กัมปติ	ถูกโลกธรรมกระทบ (แล้ว) จิตไม่หวั่นไหว

พาหุสัจจะ	ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก (ฝึกฝนจนมีผลสัมฤทธิ์เจริญขึ้นตามลำดับ)
พีชนิยาม	กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ มีพันธุกรรมเป็นต้น
โพชนงค์ 7	ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ 7 ประการ
ภยตูปัญฐานญาณ	ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ เมื่อพิจารณาเห็นความแตกสลายอันมีทั่วไปแก่ทุกสิ่งทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใด คติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น
ภวาสวะ	อาสวะ คือ ภพ (ที่มีความเคยชินหรืออนุสัยนอนเนื่องอยู่ในจิต)
ภังคานุปัสสนาญาณ	ญาณอันตามเห็นความสลาย คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นแล้ว คำหนึ่งเด่นชัดในส่วนของความดับอันเป็นจุดจบสิ้น ก็เห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปทั้งหมด
โภชนมัตตัญญูตา	ความรู้จักประมาณในการบริโภค คือ รู้จักพิจารณารับประทานอาหารเพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายใช้ทำกิจให้ชีวิตผาสุก มิใช่เพื่อสนุกมัวเมา
มโนมยิทธิ	ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ ฤทธิ์ทางใจ คือ นิรมิตกายอื่นนอกจากกายนี้ คุงชักไล่จากหญ้าปล้อง ชักคาบจากฝัก หรือชักงูออกจากคราบ
มัคคญาณ	ญาณในอริยมรรค คือ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยมุคผลแต่ละขั้น
มิจฉาทิฎฐิ	เห็นผิด ได้แก่ ความเห็นผิดจากคลองธรรมตามหลักกุศลกรรมบถ และ ความเห็นที่ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์
มูญจิตุกัมมตาญาณ	ญาณอันคำนึงด้วยใคร่พ้น ไปเสีย คือ เบื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้วยอม

ปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

โมหะ	ความหลง
รูปฌาน 4	ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ฌานที่เป็นรูปาวจร
รูปธรรม	สภาวะอันเป็นรูป สิ่งที่มีรูป ได้แก่รูปขั้นทั้งหมด
รูปภพ	ภพที่เป็นรูปาวจร ภพของสัตว์ที่เข้าถึงรูปฌาน ได้แก่รูปพรหมทั้ง 16
โลกียธรรม	ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก สภาวะเนื่องในโลก ได้แก่ขั้น 5 ที่เป็นสา สวะทั้งหมด
โลกุตตรธรรม	ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก, สภาวะพ้นโลก ได้แก่มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1
วิญญู	วน เวียน องค์ประกอบที่หมุนเวียนต่อเนื่องกันของภวจักร หรือสังสารจักร
วิกขัมภนปหาน	ดับด้วยข่มไว้ คือ การดำกิเลสของท่านผู้บำเพ็ญฌาน ถึงปฐมฌาน ข่ม ข่มนิรวณไว้ได้ตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น
วิกิกิจฉา	ความล้งเลงส้าย
วิชา	ความรู้แจ้ง ความพิเศษ
วิชาจรณสัมปันโน	เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชา คือ ความรู้ และจรณะ คือ ความประพฤติ
วิปีสสนาญาณ	ญาณในวิปีสสนา ญาณที่เป็นวิปีสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็น สังขาร คือนามรูปโดยไตรลักษณ์ มีต่างกันออกไปเป็นชั้น ๆ ต่อเนื่องกัน

วิปัสสนากาวนา	การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง การเจริญปัญญา
วิมุตติญาณทัสสนะ	หมวดธรรมเกี่ยวกับการรู้การเห็นในวิมุตติ ประมวลธรรมทั้งหลาย เช่น ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ
สภิกาทคามิ	ท่านผู้บรรลุสภิกาทคามิผลแล้ว ผู้กลับมาอีกครั้งเดียว
สมาธิ	ความตั้งจิตมั่น
สมุทเททปทาน	ดับด้วยตัดขาด คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นเด็ดขาด ด้วยโลกุตตรมรรค (ได้ทุก คราวไป)
สมุทัย	เป็นขั้นวิเคราะห์และวินิจฉัยมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัด ให้หมดสิ้นไป
สังขารูปกขาญาณ	ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสถานะของสังขารตามความเป็นจริง ว่ามีความเป็นอยู่ เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงวางใจเป็นกลางได้ ไม่ยินดียินร้าย ในสังขารทั้งหลายแต่นั้นมองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงเล่นมุ้งไป ยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารเสียได้
สังโยชน์	กิเลสอันผูกใจสัตว์ ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับวัฏฏทุกข์ หรือผูกกรรมไว้กับผล
สังวรศีล	ความสำรวมเป็นศีล ความระวังปิดกั้นบาปอกุศล
สังจะ	ความจริง คือ พุคจริง ทำจริง และจริงใจ
สังจານุ โลมิกญาณ	ญาณอันเป็นไปโดยอนุ โลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจจ์ คือ เมื่อวางใจเป็น กลางต่อสังขารไม่พะวง และญาณเล่นมุ้งตรงไปสู่นิพพานแล้วญาณอัน คล้อยต่อการตรัสรู้อริยสัจจ์ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้าย

ของวิปัสสนาญาณ ต่อจากนั้นจะเกิดโคตรภูญาณมาคั่นกลาง แล้วเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็นอริยมุคต่อไป

สังขิกิริยา	การทำให้แจ้ง เป็นกิจในนิโรธ นิโรธควรทำให้แจ้ง คือ เข้าถึงหรือบรรลุ ได้แก่การเข้าถึงภาวะที่ปราศจากปัญหา บรรลุจุดหมายที่ต้องการ
สัญญาเวทียตนิโรธ	สมบัติที่ดับสัญญาและเวทนา (ของอวิชชาสวะ)
สังฆกรรม	ธรรมอันดี ธรรมที่แท้ ธรรมของสัตบุรุษหลักหรือแก่นศาสนา
สัมปยุตต	โดยประกอบกัน
สัมมสนญาณ	ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์ คือ ยก รูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายขึ้นพิจารณาโดยเห็นตามลักษณะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตน (ที่เกิดขึ้นกับกิเลสแต่ระดับในผัสสะปัจจุบัน)
สัมมัตตะ 10	ภาวะที่ถูก ความเป็นสิ่งที่ถูก (10 ประการ มรรคมืองค์ 8, ผล 2)
สัมมาญาณ	รู้ชอบ ได้แก่ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ ทั้ง 19 ประเภท
สัมมาทิฐิ	เห็นชอบ ได้แก่ ความรู้ริยสัจ 4 หรือ เห็นไตรลักษณ์ หรือรู้อกุศลและอกุศลมูลกับกุศลและกุศลมูล หรือเห็นปฏิจสมุปบาท
สัมมาสมาธิ	ตั้งจิตมั่นชอบ ได้แก่ ฌาน 4 (แม้ผล 2 ก็รวมหยั่งลงในสัมมาสมาธิ)
ศีลสัมปทา	ความถึงพร้อมด้วยศีล คือ ประพฤติถูกต้องดั่งงาม ดำรวมในพระปาฏิโมกข์ มีมารยาทเรียบร้อย ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย
ศีลัพพคูปาทาน	ความยึดมั่นในศีลและพรต คือ ถือว่าจะบริสุทธึ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีล

และวัตร หลักความประพฤติ ข้อปฏิบัติ แบบแผน ระเบียบ วิธี
ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิพิธีต่าง ๆ ถือว่าจะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ
โดยสักว่าทำสืบ ๆ กันมา หรือปฏิบัติตาม ๆ กันไปอย่างมงาย หรือโดย
นิยมว่าหลัง ว่าศักดิ์สิทธิ์ มิได้เป็นไปด้วยความรู้ความเข้าใจตามหลัก
ความสัมพันธ์แห่งเหตุและผล

สุขเวทนา	ความรู้สึกลึกสุข สบาย ทางกายก็ตาม ทางใจก็ตาม
เสขปฏิบัติ	ข้อปฏิบัติอันเป็นทางดำเนินของพระเสขะ
โศคาบัน	ท่านผู้บรรลุโศคาปัตติผลแล้ว ผู้แรกถึงกระแสอันนำไปสู่พระนิพพาน เน่นต่อการตรัสรู้ข้างหน้า
โสฬสญาณ, ญาณ 16	ความหยั่งรู้ คือญาณที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับ ตั้งแต่ต้น จนถึงที่สุด
หิริ	ความละอายบาป ละอายใจต่อการทำความชั่ว
อกาลิโก	ไม่ประกอบด้วยกาล คือ ไม่ขึ้นกับกาลเวลา พร้อมเมื่อใด บรรลุได้ทันที บรรลุเมื่อใด เห็นผลได้ทันที อีกอย่างว่า เป็นจริงอยู่อย่างไร ก็เป็นอย่าง นั้น ไม่จำกัดด้วยกาล
อทุกขมสุขเวทนา	ความรู้สึกลึกเฉยๆจะสุขก็ไม่ใช่ ทุกข์ก็ไม่ใช่ เรียกอีกอย่างว่า อุเบกขา เวทนา
อนาคามี	ท่านผู้บรรลุอนาคามีผลแล้ว ผู้ไม่เวียนกลับมาอีก
อนุศาสนิปาฏิหาริย์	ปาฏิหาริย์คือ อนุศาสนี คำสอนเป็นจริง สอนให้เห็นจริง นำไปปฏิบัติ ได้ผลสมจริง เป็นอัศจรรย์

อนุสัย	กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน (เป็นความเคยชินเดิมและเพิ่มใหม่)
อบายภูมि	ภูมิที่ปราศจากความเจริญ (เช่น ภูมินรก-เปรต-เดรัจฉาน-อสุรกาย)
อปัญญาปฏิบัติ	ข้อปฏิบัติที่ไม่ผิด ปฏิบัติที่เป็นส่วนเกินสารเนื้อแท้ ซึ่งจะนำผู้ปฏิบัติให้ถึงความเจริญงอกงามในธรรม เป็นผู้ดำเนินอยู่ในแนวทางแห่งความปลอดภัยพ้นจากทุกข้ออย่างแน่นอนไม่ผิดพลาด
อรหันต์	ผู้บรรลุอรหัตผลแล้ว ท่านผู้สมควรรับทักษิณาและการเคารพบูชาอย่างแท้จริง
อริยอัฏฐังคิกมรรค	ทางมีองค์แปดประการ อันประเสริฐ
อรุปมาณ 4	ฉานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ฉานที่เป็นอรุปาวจร
อรุปกภ	ภพที่เป็นอรุปาวจร ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงอรุปมาณ ได้แก่อรุปพรหม 4
อวิชา	ความไม่รู้จริง ความหลง (ในโลภ-ราคะ-โทสะ)
อวิชาสวะ	อาสวะคืออวิชา
อเสขะ	พระผู้ไม่ต้องศึกษา ได้แก่ ผู้บรรลุอรหัตผลแล้ว
อัตตวาทุปาทาน	ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตน คือ ความถือหรือสำคัญหมายอยู่ในภายในว่า มีตัวตน ที่จะได้ จะเป็น จะสูญสลาย ถูกบีบคั้นทำลาย หรือเป็นเจ้าของ เป็นนายบังคับบัญชาสิ่งต่าง ๆ ได้ ไม่มองเห็นสภาวะของสิ่งทั้งปวง อันรวมทั้งตัวตนว่าเป็นแต่เพียงสิ่งที่ประชุมประกอบกันเข้าเป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งหลายที่มาสัมพันธ์กันล้วน ๆ
อัปนาสมาธิ	สมาธิแน่วแน่ สมาธิเนบสนิท สมาธิในฉาน

อาทินวานุปัสสนาญาณ	ญาณอันคำนึงเห็น โทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงซึ่งล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัวไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์
อาเทศนาปาฏิหาริย์	ปาฏิหาริย์คือ การทลายใจ รอบรู้กระบวนการของจิตจนสามารถกำหนดอาการที่หมายเล็กน้อยแล้วบอกสภาพจิต ความคิด อุปนิสัยได้ถูกต้องเป็นอัศจรรย์
อาสวะ	สภาวะอันหมักคองของสันดาน สิ่งที่มีอมพินิจ กิเลสที่ไหลซึมซ่านไปข่มใจเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ
อาสวกขณญาณ	ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ ความตรัสรู้
อิทธิปาฏิหาริย์	ปาฏิหาริย์คือ ฤทธิ์ แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์
อิทธิวิชาญาณ	ญาณแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ (เป็นความเก่งในการดับหรือก้าวออกพ้นกิเลสแต่ละระดับ)
อิทัปปัจจยตา	ภาวะที่มีอันนี้เป็นปัจจัย (ทั้งรูปธรรม นามธรรมต่าง ๆ)
อินทริย์	ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน
อินทริยสังวร	การสำรวมอินทริย์ คือระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำใจ เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง 6 (หรือทวาร 6: หู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ)
อุตุนิยาม	กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอุณหภูมิ หรือปรากฏการณ์ธรรมชาติต่างๆ โดยเฉพาะดิน น้ำ อากาศ และฤดูกาล อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์
อุทัจจุกุกุจจะ	ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ ความกระวนกระวายกลุ่มกังวล

อุทัยพรรณูปัสสนาญาณ	ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ คือ พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นชัดว่า สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นครั้งแล้วก็ต้องดับไป ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด
อุปะการสมาธิ	สมาธิจวนจะแน่นแน่
อุปาทาน	ความยึดมั่น, ความถือมั่นด้วยอำนาจกิเลสความยึดติดอันเนื่องมาแต่ตัณหา ผูกพันเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง